

פרק רביעי: יחודו של דין אונאה

לאחר שהבאנו את הלכות אונאה נעסוק כעת באופיו של הדין, וביחסו לדינים משיקים.

א. היחס למקח טעות

ידידי, שותפי לספר, עסק בשאלה זו בהרחבה (להלן, עמ' 372). הוא העמיד את השאלה האם אונאה היא ענף של דיני מקח טעות, כלומר, היא בנויה על פגם בגמירות דעת המתאנה או שמא הוא דין מחודש שמבטל או משנה הסכם בגלל היותו מקפח את הצד הנפגע¹.

הוא מאריך לתמוך בעמדה השניה, שכן יש הלכות ייחודיות לאונאה שמבחינות אותה ממקח טעות². עקרונית אני מסכים לגישה זו (ראה להלן סעיף ב), אם כי יש להעיר שבחינת גמירות הדעת אינה בהכרח זהה לדין מקח טעות הבנוי על סברה. גם גמירת הדעת, יש ונבחנת לאו דוקא לפי מנהג הבריות אלא מוכתבת "מבחוץ" - מהי גמירות הדעת הראויה במצב זה או אחר. הלכה שנקבעת "מבחוץ", מכח התורה או חז"ל, יכולה גם לקבוע חזקות או אומדנות בנפש האדם, אם וכיצד גומר אדם דעתו³. במלים אחרות ניתן לומר כי מכיון שהחווה נגוע בקיפוח, אין המתאנה גומר דעתו, וממילא החווה בטל או צריך תיקון.

שאלה נפרדת עולה כאשר טעות המתאנה ביחס למחיר באה בגלל אי ידיעת עובדה רלבנטית, ראה לעיל פרק שני, סעיף א, 2, ג, אם במצב זה יחול דין אונאה או דין מקח טעות.

1 הערת הר"ן גולדברג שליט"א: נראה שלפי הדין שהובא לעיל, מהמרדכי וקצות החושן, סימן רכז ס"ק ה, שגם בלוקח שידע שיש בזה אונאה אף על פי כן יש בו אונאה, זה מראה שהדין אינו מחמת שמטעה את הלוקח כמקח טעות, אלא שאסרה תורה לצער את השני והרי זה כאונאת דברים שהאיסור הוא לצער חברו.

2 אמנם באונאה בהפרש גדול (מאה אחוז ויותר) אפשר שהיא גם בגדר מקח טעות (ובקרקע, רק מקח טעות), כמובא עוד להלן, ודן בזה ידידי, שם, בעמ' 460.

3 ראה מאמרי, אומדן דעת ונפש בני אדם במשפט העברי, ב"ד, אוניברסיטת בר-אילן, חורף תשנ"ח(6), עמ' 69-85.

ב. היחס לגזל ורבית

אלא שעדיין יש לחקור שאלה נוספת. גם אם זהו חוזה אסור, עקב היותו חוזה מקפח, מה טיבו של האיסור. הגמ' בב"מ סא, א מדמה אונאה לגזל ורבית שיש בהם חיסור ממון הזולת. האם אונאה דומה לגזל, או שמא דומה היא לרבית, שיש בו הסכס, אלא שהתורה אסרתו? על אופיו של הדין ניתן לעמוד מתוך הלכותיו, ובייחוד הלכותיו הייחודיות, בהן שונה דין אונאה מדין מקח טעות (=טעות בגופו של מקח, כמו חוסר במדה המוסכמת). נזכיר את הבולטות שבהן:

חזרת שתות. מהו מקורו וענינו של חיוב המאנה להחזיר אונאת שתות. בניגוד ליתר משתות בו המקח בטל, במקרה זה על כרחך יש גמירות דעת לעצם המקח, ואם כן אפילו תאמר כי המתאנה לא מחל על הפרש המחיר, מנין נובעת חובת ההשבה?

שיעור זמן מוגבל לחזרה - "כדי שיראה לתגר או לקרובו". מדוע מוגבל הזמן, בניגוד לדין גזל ודין רבית מחד גיסא ומקח טעות מאידך גיסא שבהם אין הגבלת זמן לנפגע.

כללית נראה כי יש שתי גישות לדין אונאה במחיר, ועל פיהם נשתדל להסביר כמה מהלכות אונאה.

א. פרשת אונאה מסונפת לדין גזל. הגמ' בב"מ סא, א דנה ביחס בין גזל, רבית ואונאה ומציינת כי למרות שיש צד חמור באונאה, שכן המתאנה לא ידע וודאי לא מחל על אונאתו, הרי יש בו צד קל שכן הוא דרך מקח וממכר ("ויש בני אדם שצריכין לחפץ וקונין ביותר משווי" – רש"י שם). ולכן אין ללמוד איסור אונאה מגזל ורבית. עם זאת למסקנה אפשר לפרש כי התורה חדשה שגם אונאה מסונפת לגזל, שכן המאנה – אם הוא המוכר – נטל כסף שאינו זכאי לו⁴. לפ"ז ניתן להסביר דין חזרת שתות, שכן דין השבת גזלה כולל גם השבת אונאה⁵.

4. אחד הקשיים של גישה זו הוא, שאינו ניתן הסבר למקרה ההפוך, בו הקונה אינה את המוכר, וקנה בזול מן המקובל. כיצד ניתן לדמות מי שמחוייב להשלים דמי מקחו, לגזלן שנטל ממון חבירו? וצריך לדחוק כי הוא גזל חלק מן המקח, שלא שילם עבורו.

5. כך משמע בטור חו"מ ריש סי' רכז ומפורש בב"ח ופרישה שם. הפרישה מוסיף עוד נפק"מ, ביחס לאונאה בפרוטה או במעה דווקא, ראה טור ושו"ע סי' רכז, ב. לצד שגזל לפנינו, כבר בפרוטה יש איסור, ואילו הדעה השני' מבחינה בין אונאה לגזל, ואין אונאה בפרוטה כי אם במעה דווקא.

ועי' ברשב"ם ב"ב, פג, ב ד"ה מכר לו, וז"ל: "אבל גבי אונאת שתות שקנה מה שרוצה לקנות וליכא שום טעות אלא מכירת יוקר, התם מחזיר אונאה משום דכתיב אל תונו, אבל המקח קיים". אפשר להבין בדבריו כי "לא תונו" נכלל באיסור גזל. אך שמא כוונתו לומר כי חובת

ב. פרשת אונאה היא פרשה מחודשת שאינה מסונפת לגזל. כאמור אפשר לפרש כי למסקנת הגמ' בב"מ שם דין אונאה אינו בכלל גזל, שכן הוא דרך מו"מ, אלא הוא דין נפרד הנובע ממידת ההגינות שצריך לנהוג בהליכות מסחר כמתואר בראשית שער זה. התורה דורשת מאתנו שננהג במידת אהווה והגינות בינינו ולא נעלים את מחיר השוק מהצד השני, ובכך נקפח אותו.

לחיוב כללי זה של התנהגות באהווה יש מקור בפסוק "וחי אחיך עמך". זהו עקרון מוסרי נעלה שיש לו השלכות מעשיות. הגמ' בב"מ סב, א דורשת ממנו חיוב השבת ריבית שנטל המלוה מהלוה. אם כן יתכן לומר כי אף דין אונאה בנוי על עקרון זה. ומכאן המקור להשבת אונאה⁶.

לפי⁷ נראה כי אין נכסי המאנה משתעבדים לחוב, ואין החוב עובר בירושה, כפי שהוא בדין השבת רבית (שו"ע, יו"ד, סי' קסא, ה-ו). אולם הריטב"א במפורש אינו אומר כן, וז"ל: "דתביעת רבית לא הויא כשאר תביעות בגזל ואונאה וכיוצ"ב, דאית ליה על חבריה שיעבוד ממון, אלא חיוב הוא שחייב הכתוב להחזיר איסור שבלע... בגזל ואונאה בניו חייבים כשהניח אחריות נכסים"⁷.

בין כך ובין כך יש הלכות מיוחדות באונאה שאינן בגזל ולא במקח טעות, ועל כרחך פרשה מחודשת לפנינו, גם אם אינה דומה ממש לרבית כאמור. כך עולה מדברי ר"ח מבריסק, כי השבת אונאת שתות היא גזרת הכתוב למרות שהמקח קיים, כמו החזרת גזילה⁸.

כבר הזכרנו הוראה מיוחדת לאונאה, היינו הגבלת הזמן שניתנה ללוקח כדי שיוכל לחזור בו, "כדי שיראה לתגר או לקרובו" – בנגוד לגזל ומקח טעות. אין דורשין מנגזל, וכן מקונה סחורה שמצאה פגומה, לעשות מאמץ ולברר אם לא נתאנה, ואין בשתיקתו העכשוית כדי להעיד שמחל. אפשר אמנם להסביר שדרך קונה לברר מחירים, אך לא לחפש מומים, ואמנם יש נטיה בפוסקים אף להאריך את הזמן למתאנה במחיר, באותן נסיבות מיוחדות בהן לא יכול לברר מחיר השוק במועד הנזכר לעיל. עם זאת נראה שיש גם התחשבות בכך שדין מיוחד

ההשבה נובעת מהלכת רבא "כל מילתא דאמר רחמנא לא תעביד, אי עביד לא מהני". ראה מנחת חנוך, מצוה שלו.

6. כך שמעתי מפי מו"ר הרב א. ליכשנשטיין שליט"א, ראש ישיבת הר עציון.
7. בסברה עדיין הייתי מחלק בין אונאה במזיד לבין אונאה בשוגג, שכן בשוגג יותר יש מקום לדמותו להשבת רבית, אך לא מצאתי סיוע לסברה זו.
8. ראה חידושי רבנו חיים הלוי על הרמב"ם, הלכות מכירה פרק טו. ועדיין חסר לנו מקור בתורה להבחין בין אונאת שתות ליתר משתות. וראה רמב"ן עה"ת (פרשת בהר), שמדייק מן הכתוב כי למטלטלין דין שונה ממקרקעין. ואולי בדרך זו נחלק גם בין השבת אונאה לבין ביטול מקח, ועדיין צ"ע.

לפנינו. אנו מתחשבים בקיפוחו של הקונה למרות שהוא דרך מו"מ, לכן דורשים ממנו שיעשה מאמץ מסוים מצדו ויברר מחירים בזמן קצוב. כמו כן אם, למשל, הוברר לו תוך הזמן שנתאנה ושתק עד למחרת, איבד זכותו, כי מניחים שמחל וראה בהפרש במחיר דרך מו"מ כאמור לעיל. זאת, בניגוד למקח טעות ששתיקתו אינה מוכיחה שמחל, אלא אם כן השתמש במקח.

דין אחר, ייחודי לאונאה, הוא, שאין אונאה לנכרי, ולרוב הדעות אף איסור אין, כי אין כלפיו דיני אחווה, כשם שאין איסור רבית נוהג כלפיו⁹. זאת בניגוד לגזל מחד גיסא¹⁰, ומקח טעות מאידך גיסא, שנוהגים גם בנכרי.

אולם שאלת היחס לגזל עולה בהקשר זה בכיוון הפוך. מה דינו של נכרי שאינה ישראל. לדברינו לעיל (פרק שני סעיף ג, 1 ב) גם פה אין איסור. אלא שהרמב"ם חידש שמדרבנן: "מחזיר האונאה בדינין שלנו. לא יהיה זה חמור מישראל" (הל' מכירה, יג, ז).

אבל המנחת חינוך¹¹ סבור כי אותו גוי עובר איסור תורה, של גזל או "דינים", וכבר עמדנו לעיל על הקשיים בשיטתו. עכ"פ נראה מדבריו שאונאה היא בכלל גזל ממש, כצד הראשון של חקירתנו. ואילו לדברינו אונאה היא פרשה מחודשת, שלא נאמרה בגוי¹². וכן מצאתי מפורש בתשובת אחד האחרונים¹³, האומר שאין הגוי מצווה על אונאה, ובלשונו: "האונאה דרך מקח וממכר, ולא תונו איש עמיתו כתיב, ובני נח אינו מוזהר עליה, וכן מבואר בש"ס (ב"מ סא, א), עביד הש"ס צריכותא בלאו דאונאה, אינו בכלל גזל מהאי טעמא"¹⁴.

הרי לפנינו השלכה מעשית מחקירתנו, אם אונאה בכלל גזל, היינו אם האיסור חל גם על נכרי.

9. ראה לעיל פרק שני, סעיף ג, 1. ואכן כך עולה מדברי המהר"ל בבאר-הגולה, שער שביעי, ראה הערה 305 בעמ' 223.

10. וכבר עמד על כך הסמ"ע בסי' רלא סק"א בהסבירו מדוע איסור מדות ומשקלות נוהג גם בגוי: "אע"ג דלענין אונאה... אינו עובר עליה בעכו"ם, שאני אונאה דכתיב ביה בעמיתך, וגם לית ביה משום גזל כיוון דראה מה שקנה, מה שאין כן מדה, דעל הימנותו סמיך...".

11. מצוה שלו, ודבריו נידונו לעיל, פרק שני סעיף ג, 1, ד.

12. אמנם אם גם הגויים נוהגים בו איסור (כגון, בשיעור גדול, שיש שאוסרים בו), ייאסר עליהם גם מן הדין, מצד מצוות "דינים", ראה לעיל, פרק שני, הערה 299 בעמ' 222.

13. שו"ת שבות יעקב, ח"ב, סי' קסה.

14. ועוד ראייה הוא מביא מן הגמ' בסנהדרין נז, א, "גבי כיוצא בזה דגזל מה היא, וקאמר הש"ס בכובש שכר שכיר או פחות משום פרוטה ולא קאמר כיוצא בו באונאה, אלא ודאי דאינו מוזהר על זה". ואולי המנחת חינוך לשיטתו יענה לראייה זו, כי אונאה "גזל מעליא היא" (כל' הגמ' שם ביחס לפועל בכרם שלא בשעת גמר מלאכה), ואינו בכלל "כיוצא בזה".

כלל אחר מיוחד לאונאה הוא כי יש דברים שאין אונאה נוהגת בהם, קרקע ועוד כמובא לעיל, ואילו בגזל יש תרופה למי שנגזל דברים אלו¹⁵.

כן יש לצרף כאן שיטת הר"ח כי אונאה איסור היא ולא ממון¹⁶, שכן ככל שאנו מתרחקים מגזל – בגלל שדרך מו"מ הוא – בולט היסוד הדתי-איסורי של אונאה. ומאידך גיסא, אם אונאה היא סוג של מקח טעות, שוב הוא דין ממוני ולא איסורי, ועל כרחך שזו פרשה מחודשת, שאוסרת על פריצת גדרי אהוה.

יחודו של דין אונאה מתבטא גם בכך שמתוך לוח אפשרויות של הפרש במחיר נוהג דין תורה של השבה רק בנקודה אחת – שתות, לא פחות ולא יותר. יותר משתות בטל המקח.

אלא שכאן אנו מגיעים לשאלה, מהו אופיו של בטול מקח. האם עדיין אנו בתחום המיוחד של דין אונאה או שמא פרשת אונאה מלמדת אותנו שאנו כבר בתחום דיני מקח טעות. מחד גיסא, הלוקח יכול לחזור בו ולבטל את המקח כמו במקח טעות, מאידך גיסא, מבחינת הזמן עדיין מוגבל המתאנה לשעור של "כדי שיראה לתגר או לקרובו". ואם כן מסתבר שעדיין אנו בתחום פרשת אונאה, כשזו מתפצלת לשתיים, שתות ויותר משתות.

אולם באונאה גדולה – כפל המחיר, נראה שנחלקו ראשונים, כמובא לעיל ביחס לאונאה בקרקעות¹⁷. "יא כי אונאה אין להם, בטול מקח יש להם", היינו מפלגא ואילך. וכזכור הסברנו כי אנו כבר בתחום מקח טעות מכח סברה ולא בתחום דין אונאה דוקא¹⁸. והחולקים האומרים שלעולם אין אונאה בקרקעות סוברים כי כל אונאה במחיר נדונית רק במבט של אונאה, כי איננה בגופו של המקח. אמנם אפשר שגם לדעתם, דוקא בקרקע אין אונאה ולא מקח טעות, אבל במטלטלין, בהפרש מחיר כזה, יש גם מקח טעות.

נפק"מ נוספות באשר לשאלה אם באונאה בהפרש כזה אנו בתחום דיני אונאה או בתחום דינו של מקח טעות, הם באשר לאורך הזמן הניתן למתאנה לתבוע¹⁹;

15. אם כי נסינו לעיל לחפש טעם לדין זה, הרי ללא דרשת הכתוב שבמסגרת דיני אונאה, לא היינו אומרים כן מעצמנו.

16. ב"מ נא, ב. בהסבר דברי הר"ח ראה עוד רא"ש שם סוף סימן יז, והעמק שאלה פרי' בהר, שאילתא קיג.

17. ראה לעיל פרק שני, הערה 10 בעמ' 157.

18. כן ביאר רש"י ב"מ נז, א ד"ה יש לכן, אלא שהוא ביאר אף ביותר משתות, ולא רק בפלגא יותר, עיי"ש.

19. ראה לעיל פרק ראשון סעיף ג.

זכות המאנה גם הוא לבטל המקח, אם מקח טעות לפנינו²⁰; זכות נכרי שנתאנה לתבוע²¹.

ג. היחס להגבלת רווחים

עד כה עסקנו באונאה במחיר לעומת איסורי תורה אחרים של חיסור ממון הזולת, כאשר המתאנה – כשהוא הקונה – אינו יודע כי הוא שילם מחיר גבוה בהפרש שתות או יותר משער השוק. אולם יש עוד הלכות המעניקות לקונה הגנה מפני מחיר גבוה שנדרש ממנו עבור הסחורה.

הגבלת רווחים. כבר עמדנו בשער הקודם²² על דינו של שמואל המגביל רווחיו של מוכר (ב"ב ז, א). גם שם מדובר בשעור של שתות, ואם לא נהג כן, אפשר שהוא בכלל מפקיעי שערים, אותם מגנים חז"ל (שם, ז, ב).

מה בין הגבלה זו לבין אונאה? עמדו ע"כ ראשונים, ומנו כמה הבדלים:

א. דין הגבלת רווחים הוא מדרבנן (האמורא שמואל) בעוד שדין אונאה הוא מהתורה.

ב. שלבים שונים. דינו של שמואל עוסק בקביעת מחיר או לפחות הרווח המותר ע"פ חישוב שתות, ויש בו משום התערבות בשוק החופשי באשר לשער השוק. שער זה - בין שנקבע מ"למעלה" כאמור ובין שנקבע באופן חופשי לאור הנחייתו של שמואל – מהווה בסיס לדין אונאה²³. בדין אונאה אין אותה פגיעה בשוק החופשי, שכן גם בשוק כזה יש דרישה להגינות ביחסי מוכר וקונה.

אם נקבע שער רשמי ע"י ביה"ד, הוא מחייב לכשעצמו ללא קשר לדין אונאה. לפי הרמב"ם מי שמוכר במחיר גבוה יותר הוא בכלל מפקיעי השערים. אף לרשב"ם לא יסטה משער זה, אם כי "מפקיעי השערים" הם אלו שגורמים באופן מלאכותי לייקור השער כאמור בשער הקודם.

20. ראה לעיל פרק ראשון סעיף ב.

21. ראה לעיל פרק שני, סעיף ג, 1, ב.

22. שער שני, פרק ראשון סעיף 5.

23. ראה מאירי ב"מ נא, א ד"ה שתות זה. אמנם לשיטה אחת – חנוך מצוה שלו – שער השוק הוא הבסיס לחשוב רווח שתות, ראה דיון בשיטתו לעיל, פרק ראשון, סעיף ד, 2, ב, ונספח בסוף הפרק.

ג. דין הגבלת הרווח מוטל כחייב ואינו ניתן להתנאה, בעוד שאונאה ניתנת להתנאה ומחילה כאמור. מבחינה זו אדרבה, דין הגבלה בא למנוע אפשרות הפקעת מחירים ע"י התנאה²⁴.

ד. אמנם דין הגבלת הרווח – לרוב הראשונים והפוסקים – נאמר רק באשר למצרכים חיוניים ("דברים שיש בהם חיי נפש"), אבל בשאר דברים ישתכר מה שירצה, וממילא יכול גם להתנות כרצונו. אם לא התנה כפוף הוא לדיני אונאה כאמור²⁵.

ה. איסורי הפקעת שערים מלווים בפיקוח וסנקציה עונשית²⁶. אלו תקנות חז"ל בעלי אופי צבורי, שנועדו לרווחת הכלל. ואילו אונאה נתפשת כעבירה פרטית שבין מוכר וקונה, ואין בה סנקציה עונשית כי אם השבת ממון²⁷.

ד. היחס ל"משטה הייתי בד"

לצד אונאה יש לעתים לצרכן הגנה אחרת ממחיר מופרז. כבר הזכרנו כי אף בקרקע י"א שבהפרש גבוה – כפל מחירים – יחולו דיני מקח טעות.

אך גם בכל מקח יש הגנה ממחיר מופרז כשהוא נעשה בנסיבות של לחץ ודוחק. בלשון הגמ' טענת הנפגע היא – "משטה הייתי בד". היינו, יש והוא יודע את מחיר השוק או שהמוכר מתנה עמו שלא תהא במקח אונאה. אך הקונה נאלץ להסכים למחיר הגבוה מפני דוחקו, כגון בורח מבית האסורים ונזקק לבעל המעבורת שיעבירו את הנהר. כאן הלוקח או מקבל השירות אינו טוען שלא ידע, אלא שלא הסכים לשלם כי אם מפני אנסו²⁸.

כבר אמרנו כי דין זה חל גם על מצרכים כדוגמת חולה הנזקק לתרופות (שו"ע יו"ד סי' שלו). אמנם היקפו של "דוחק" זה אינו ברור. מסתבר שהכונה למי שיוצא מן הכלל, אך אין הכונה לכלל הציבור שנמצא ב"מצוקה" בגלל מונופול או סיבה אחרת. במילים אחרות, דוחק השעה דוקא, כאותו בורח או אותו חולה, וכבר ראינו כי אין מוכר יכול לבטל מכר בטענה שמכר בזול כי נזקק למעות, שכן

24. ראה רמב"ם הלכ' מכירה ריש פי"ד.

25. ראה רמב"ם ומאירי שם.

26. ראה רמב"ם הלכות גניבה פי"ח, כ והלכות מכירה פי"ד, א.

27. ראה לעיל פרק ראשון סעיף א.

28. ראה יבמות קו, א, ולעיל פרק שלישי, סעיף ה, 2.

דרך המוכרים למכור מפני דוחקם²⁹. מבחינה זו נראה שיש הבדל בין המוכר והקונה, וטענת הקונה תשמע יותר שקנה ביוקר מפני דוחק השעה.

אולם לעיל³⁰ הבאנו מחלוקת ראשונים בשאלה, אם במצב זה, בו ידע המתאנה שנתאנה והסכים בעל כרחו, נוהג דין אונאה, ולא נכפול הדברים כאן. נזכיר בקצרה כי לדעת הרשב"א והשו"ע "משטה הייתי בד" הוא דין נפרד, וההבדל הבולט בינו לדין אונאה הוא, כי אם כבר שילם אותו אסיר, למשל, לבעל המעבורת, אינו זכאי לתבוע השבה, שכן חזקה שמחל³¹, מה שאין כן בדין אונאה, שעוסק בהשבת מה ששלם³².

עכ"פ דין זה אכן בנוי על פגם בגמירות הדעת, שכן בנסיבות אלו של דוחק השעה לא גמר דעתו לשלם כפי שאמר.

ה. טעות והטעיה

לעיל, בתחילת שער זה (פ"א, א) אמרנו כי דין אונאה – שתות קנה ומחזיר אונאה, יתר על שתות בטל מקח – אינו תלוי בכוונה להונות. גם אם לא עבר המאנה איסור כלל (כגון קטן, או שוגג לכמה דעות) יש אונאה. די לנו בעובדה, שצד אחד התאנה, ושילם יותר מן הראוי (הקונה) או קיבל פחות מן הראוי (המוכר) כדי להחיל את הדין. לעיל בתחילת פרק זה, עמדנו על טעמו של דבר, והאריך בזה ידידי-שותפי, ראה עמ' 375 ואילך.

בהרבה שיטות משפט, כולל המשפט הישראלי (ראה למשל סעיפים 14-15 לחוק החוזים (חלק כללי), תשל"ג - 1973) מבחינים בין טעות והטעיה, לכאורה בניגוד לדינינו. הסיבה העיקרית היא כי שיטות אלו בנויות על גישה תכליתית של סדר חברתי יעיל, ולכן יש להרתיע את המטעה חבירו במזיד, ולהחמיר יותר בדינו, כעין קנס. בהלכה, לכוונת זדון תפקיד יסודי בתחום הפלילי. אך בתחום האזרחי-ממוני יש לו משקל פחות. חשובה יותר היא בחינת גמירת דעת הצדדים

29. ראה שו"ע, חו"מ, סי' רכז, ט.

30. פרק שלישי, סעיף ה, 2.

31. על עניינו של "משטה אני בד" ראה עוד לעיל, שער שני, פרק שני, 6.

32. אמנם במקרה אחד, של "דבר האבד" בפועל, שנינו הלכה דומה, היינו, פועל החוזר בו בנסיבות של הפסד גדול לבעה"ב (=המעביד), ודורש תוספת למחיר המוסכם, רשאי בעה"ב לומר שהוא מסכים לסכום המופרז, ואח"כ יבטל את ההסכם, ושם נפסק כי אף אם שילם רשאי לקבל ההפרש חזרה (שו"ע, חו"מ, סי' שלג, ה). ויש לחלק בין המקרים, ראה מה שכתבתי בספרי, ההתחייבות, תוקפה, אופיה וסוגיה, ירושלים תשס"א עמ' 254 (וכן מובא במאמרי בתחומין ח, חוזה עבודה – מהותו וביטולו, עמ' 212).

בחוזים או בחינת תוצאתו הפוגעת של החוזה בערכי תורה, כמו ברבית ואונאה. רק ברובד נוסף, באים תקנות לחיזוק הדת ולתיקן העולם³³, שלוקחים בחשבון גם התנהגות הצדדים. נושא זה דורש עוד עיון נפרד, ואין כאן מקומו. כוונתי כאן לבחון, אם ומתי יש בכל זאת דין שונה להטעייה מאשר לטעות.

1. המישור האיסורי

אין צריך לומר כי במישור האיסורי יש חשיבות מכרעת לכוונת הצדדים. אינה דומה אונאה במזיד לאונאה בשוגג, שכפי שראינו לעיל (פ"א, א) נחלקו הדעות אם יש כלל איסור בשוגג. נמצא אם כן כי המטעה חבירו במזיד באשר למחיר עובר באיסור "אל תונו".

האיסור קיים כאשר המוכר, למשל, יודע את מחיר השוק, ומקבל מחיר גבוה ממנו בשתות או יותר, בלי להודיע לקונה כי הוא סוטה ממחיר השוק. אם המוכר בעצמו אינו יודע את מחיר השוק והתברר אח"כ שהונה במחיר, הוא גם כן עובר איסור. גם אם אינו מזיד גמור, הוא קרוב למזיד, שכן היה עליו לברר מהו מחיר השוק בטרם מכר. כבר אמרנו לעיל (פ"א, א) כי אין אומרים "יזהר הקונה" אלא אדרבה, "יזהר המוכר"³⁴, וביתר דיוק "יזהר המאנה", שכן יתכן גם שהקונה מאנה, כשמשלם פחות מן המחיר המקובל.

למעשה, שאלה כזו עולה כאשר השתנה שער השוק רק לאחרונה, ורק אחד הצדדים יודע מכך. במקרה כזה עליו לידע את הצד השני, כדי שיקנה או ימכור במחיר השוק החדש³⁵.

מלבד איסור אונאה נראה שהוא עובר גם באיסור גניבת דעת, שכן הקונה, למשל, סבור שהוא קונה במחיר המקובל, ונמצא כעת שאינו כן. כן מוכח, לפי כמה

33. ראה רמב"ם, הלכות ממרים, פ"א, ב.

34. אמנם לדעה כי אינו עובר איסור בשוגג, עדיין יש לעיין בגבולות השגה, ראה לעיל פרק ראשון הערה 3 בעמ' 131.

35. ראה מה שכתב החפץ חיים בלקוטי אמרים פרק ב, הובאו דבריו בפתחי חשן, ה"ל אונאה, פ"י, א, ופי"א הערה טו. והוסיף פתחי חושן שם לדון באשר למקרים בהם צד א' יודע שהמחיר עומד לעלות בקרוב לאחר המכירה. ובפ"י, א כתב כי לכתחילה צריך להודיע, אך בדיעבד נראה שאין בזה אונאה, כי אין לך באונאה אלא מקומו ושעתו.

וני"ל שכן הוא רק כשעליית המחיר אינה תלויה בו. אבל אם הוא מתכוון לנקוט בצעדים כדי לייקר את המוצר, כגון לשפרו או לפרסמו בצורה שונה, אינו חייב להודיע על כך לקונה, וכל שכן כשהוא יודע שעצם קנייתו תייקר את המחיר, כמו שאמרנו לעיל ביחס למערת המכפלה שקנה אברהם אבינו (לעיל, פ"ב, א, 4, ב).

אחרונים, מדינו של גוי. כבר ראינו לעיל (פ"ב, ג, 1) כי אין אונאה בגוי, אבל איסור יש, לכמה אחרונים, כשהכוונה היא לאיסור גניבת דעת³⁶.

אמנם אפשר שכל זה רק כשידע המוכר את מחיר השוק והעלימו. אבל אם גם הוא לא ידע, אף שיכול היה לברר ולא בירר, אין בזה איסור גניבת דעת, וצ"ע.

2. הסתרת מידע בהמחאת חיובים

במקום אחד נמצא במפורש, לכמה דעות, הבדל בין טעות להטעייה. בהמחאת חובות יש חשיבות מכרעת לדעת מצבו של החייב. המחיר של שטר חוב שנמכר נקבע בהתאם לכך. כך כותב השולחן ערוך, חו"מ, סימן סו, סעיף לב, באשר לשווי השטר שמשלם מי שמזיקו (מוכר שטר חוב שמחלו): "ומיהו שמין השטר כפי מה שהוא, כגון אם הלווה גברא אלמא דלא ציית דינא או שאין לו נכסים". לפי זה, מה דינו של מוכר שטר חוב או ממחה חוב של הלווה לאחר, והתברר כי הלווה עני, ונמצא כעת הקונה נפסד.

השו"ע, חו"מ, סימן קכו, י, פוסק כי מלוה שהמחה חוב הלווה לאחר ב"מעמד שלושתן" (דרך להעברת חובות שבעל פה), ונמצא הלווה עני, ואין למחה ממה לגבות ממנו, הרי זה חוזר וגובה מן המלווה, המוכר, "מפני שהטעהו, ואם ידע לוי (הנמחה) שהוא עני או שהיה עשיר באותה שעה והעני", אינו יכול לחזור בו. על כל פנים, כשלא ידע, חוזר בו. יש אומרים שכן הוא אף על פי שגם המלווה לא ידע שהיה הלווה עני, כי הרי זה בגדר מקח טעות³⁷.

אבל יש אומרים כי כשלא ידע אינו חוזר בו³⁸, ואינו בגדר מקח טעות. אם בגלל שהיה עליו לשאול, ואם בגלל שאין אונאה לשטרות³⁹, ורק אם המלווה ידע ולוי לא ידע, חוזר בו לוי. והטעם מובא בטור, שם, בשם הרי"ף (ב"מ פ"ט; ס"ח, ב בדפי הרי"ף): "והכי איתא בירושלמי. ראובן היה חייב לשמעון מנה, וסמכיה אצל לוי. איפרסן לוי. פירוש – העני, לית ראובן חייב. הדא דתימא בשלא עשו ערמה, אבל עשו ערמה חייב". ומסביר קצות החושן שם, ס"ק ט, שהוא משום קנס, "כיוון שנתכוון להונות".

36. ראה רש"ש על בכורות יג, ב, ושו"ע הרב, הל' אונאה, יא.

37. קצות החושן, שם, ס"ק ט, התקשה, הרי לפנינו טעות במחיר, אם כן הוא בגדר אונאה, ואין אונאה לשטרות, כפי שהשו"ע עצמו פסק בסימן סו, לד. וכבר עסקנו בעניין לעיל, פרק שני, א, 2, ג.

38. ראה ביאור הגר"א, שם.

39. ראה לעיל, הערה 37.

הרי לפנינו הבדל מפורש בין טעות להטעייה, ונפקא מינה ביחס לשטרות, שאין בהם אונאה, ולכן בטעות אין המתאנה חוזר בו, אבל בהטעייה – חוזר בו.

3. שקר במו"מ

הפוסקים דנים בשאלה, מה דינו של מוכר, למשל, ששיקר לקונה תוך כדי המו"מ ביניהם, באשר לשאלת המחיר. הדוגמה היא: המוכר אומר לקונה שמציע מחיר מסוים, כי מחיר זה כבר הוצע לו בעבר וסירב. הקונה שילם יותר, וכעת מתברר שהמוכר שיקר.

שאלה דומה נידונית בפוסקים ביחס לשכר עבודה. והט"ז⁴⁰ נזקק לדוגמה הני"ל, אגב דינו בהטעייה בחוזה עבודה, ואומר: "ומעשים בכל יום, שאדם מוכר לחבירו חפץ ואומר לו כך נתנו (כלומר, הציעו) לי סך זה, ולא רציתי למכור בזה הסך. ואח"כ נתברר שלא היה שום קונה בסך קצבה שזכר הוא. וכי בשביל זה יבטל המקח? אלא על כרחך כדפרישית, דבעינן גלוי מלתא שסמך עצמו על שכירות אחרים, דדוקא אז תלוי בשכירתם, כנלע"ד".

אולם לא כן משמע משו"ת חוות יאיר⁴¹, שאומר על מקרה דומה, שחייב המוכר להחזיר לצאת ידי שמים. יתר על כן, אם עוד לא שילם הקונה, פטור הוא לשלם את ההפרש. נראה, שספק בעיני המשיב, אם יש בזה אונאה, ולכן ידו של המוחזק על העליונה.

בדוגמה דומה כותב נתה"מ⁴² שאם אמר ללוקח: הריני מוכר לך בדי' כפי השער, והתברר ששיקר, תופסים הלשון שלטובת הלוקח, וכ"ש אם שאלו הלוקח מראש, מהו השער. ורק אם בשעת פיסוק הדמים אמר לו בדי', ורק אח"כ שאל הלוקח על השער, ושיקר לו, לא סמך על המחיר, אא"כ יתרשמו הדיינים אחרת.

בשאלות כאלו האריכו האחרונים⁴³, אך הכלל העולה הוא כי תלוי אם סמך הקונה על המחיר השקרי, ורק בגללו הסכים למחיר שנתן, או שלא עליו סמך בדווקא. כלומר, השיקול כאן אינו הרתעתו, כעין קנס למוכר, אלא השאלה היא באשר לגמירות דעת המתאנה לעיסקה, אם סמך דעתו על השקר אם לאו.

40. חו"מ, ס"י שלב, ד. ברמ"א ונוה"כ שם נידונה שאלת הטעייה בשכר עבודה, עיי"ש.

41. ס"י סט.

42. ס"י שלב סק"ד.

43. ראה פתחי חושן, פ"י, כב הערה מא.

4. נו"נ באמונה

כזכור, זהו אחד החריגים שבו לא חל דין אונאה. (ראה, לעיל, פ"ג, ג, 2). כאן המוכר התנה מראש שאינו הולך לפי מחיר השוק, אלא רוצה הוא רווח מוגדר על המחיר שבו קנה. הלוקח סומך על המוכר, ולכן אם התברר ששיקר, חזרנו לדין אונאה⁴⁴.

יתר על כן, כאן מחדש נתה"מ (סי' רכז סק"ט), שאפילו לא שיקר ממש אלא ידע המוכר את מחיר השוק ולגביו יש אונאה, ולא הודיעו לקונה, יש פה דין אונאה, כי במקרה כזה ציפה הקונה שיודיעו את מחיר השוק.

5. שקר במכירה פומבית

עוד דוגמה של שקר מצויה בתחומה של מכירה פומבית. המוכר, גוף צבורי או אדם פרטי, מציע למכרז מוצר מסוים. המוכר מתרשם או אף יודע כי פלוני מאוד מעוניין לזכות במכרז, לכן בשלב מסוים הוא "משתיל" סוכן שלו שיעלה כביכול את המחיר, כדי שאותו מתחרה מעוניין יגרר להעלות עוד את מחיר הצעתו. היוכל אותו אדם לבטל הצעתו לכשיתברר לו הדבר?

שוב נראה לי כי תלוי הדבר אם סמך על ההצעה הנגדית. כלומר אם היה יודע מראש כי זו הצעה "שתולה" לא היה מוכן להעלות מחירו, רשאי הוא כעת לבטל הצעתו. קשה מאוד להוכיח זאת, ואנו מטיילים מעמסה על התובע להחליט בדבר, מה היה בלבו. וגם כשיעבור משוכה זו תשאל השאלה, אם אנו מאמינים לו. אפשר וניתן לדמות זאת למקרה של "נו"נ באמונה" שנידון לעיל כאשר התברר שהמוכר שיקר באשר למחיר קנייתו. מאידך גיסא יתכן כי ב"נו"נ באמונה", מראש העיסקה בנויה על יחסי אמון היוצאים ממסגרת חיי שוק רגילים. ואולי יש לבחון בהקשר זה סוגיות הטעייה בשכר עבודה. נראה ששם נחלקו אחרונים אם ועד כמה, ובייחוד כשהמתאנה עצמו שאל והתעניין באשר למחיר האלטרנטיבי, מניחים אנו שהוא אכן הסתמך בדווקא על השקר ששמע⁴⁵. עכ"פ דומה שכאן יש מקום לתקנה, שתתן זכות לתובע לבטל הצעתו כדי להרתיע מפני שקרנים כאלו.

44. ראה פתחי חושן שם. ושם נידונה השאלה אם המקח בטל, כדין מקח טעות או שחזרנו לדיני אונאה, עיי"ש.

45. מדברי הרמ"א, חו"מ סי' שלב, ד וסמ"ע שם סק"י משמע ששקר כזה ("כמה אחרים משלמים או מקבלים") יכול לבטל את העיסקה. אך אין נראה כן מן הטי"ז (ראה הערה 40) והש"ך שם סקט"ו, וצ"ע.

1. מנהג באונאה

"מנהג מבטל הלכה", ואם כן גם בנידון דידן מנהג עשוי לשנות מדין אונאה, וכמו שמצינו בדיני פועלים ועוד.

אלא ששתי מגמות נוגדות קיימות בענייננו. מחד גיסא, שאלת האונאה עולה בדרך כלל לאחר מעשה. לפני העיסקה, המתאנה אינו יודע שהתאנה, והמאנה או שהוא שוגג, ואם הוא מזיד, גם כן אינו שואל מראש, אם וכיצד לבצע את העיסקה. רק לאחר המכירה המתאנה מגלה שנתאנה ובא לבקש סעד. ברם, קשה להחזיר את הגלגל אחורנית. בינתיים הסחורה עברה כמה ידיים שקנוהו בדרך כלל בתום לב, וביטול עיסקאות למפרע משבש יציבות חיי המסחר. חיי המסחר דורשים בטחון ויציבות. כך, ראינו לעיל, מנהג שלא לבטל עיסקאות באבנים טובות (פרק שני, סעיף א, 4, א).

כמו כן, הזכרנו תשובת הרשב"ש (סי' תקסו, לעיל פרק שני, סעיף א, 3) שנהגו כי ציבור אינו חוזר בו בטענת אונאה. אף ביחס לשליח, סוכן שקונה לחנווני מסוחר גדול, נהגו שאין מעלים טענת אונאה (פרק שני, סעיף ג, 2).

כמו כן ראינו מנהג שלא ליישם דין אונאה בהתחייבויות (פרק שני, סעיף ב, 4). מאידך גיסא, ככל שאונאה מתקרבת לאיסור, ואינה עניין ממוני גרידא, כאמור לעיל בפרק זה בסעיף ב, יש הקפדת יתר על שורת הדין, שלא לשנותו מכוח מנהג. וכבר עמדנו על מתח דומה לעיל (פרק ג סעיף ו) בדיוננו על תנאי ותקנה.

למעשה, הציבור נוהג למחול על שורת הדין של אונאת שתות וקרוב לזה, ורק באונאות גדולות מצינו שאלות בספרות השו"ת. אפשר גם שאונאות גדולות נתפסו גם כקרובות למרמה והטעייה שזכרו בסעיף הקודם.